शिवताण्डवस्तोत्रम्

रावणविरचितं महत्तमं संस्कृतस्तोत्रम्

शिवताण्डवस्तोत्रम् हे संस्कृत साहित्यातील एक अमूल्य रत्न आहे. हे स्तोत्र रावणाने भगवान शंकराच्या प्रसन्नतेसाठी रचले असे मानले जाते. यात १५ श्लोकांमधून शिवाचे तांडव नृत्य, त्याचे दिव्य रूप, त्याची महिमा आणि भक्तांवर कृपा यांचे अत्यंत भावपूर्ण वर्णन आले आहे. प्रत्येक श्लोक हा एक स्वतंत्र मणि आहे — शब्दांचा लयबद्ध प्रवाह, छंदाची जादू आणि भक्तीचा ओघ यामुळे हे स्तोत्र हजारो वर्षे अजरामर राहिले आहे.

भक्ती | संगीत | तांडव | शिवमहिमा

Made with GAMMA

श्लोक १

जटानदीचे पवित्र स्थल आणि तांडव नृत्य

मूळ श्लोक

जटट-टवगलज्जल-प्रवाह-पावित-स्थले।
गलेऽवलम्ब्य लम्बितां भुजंग-तुंग-मालिकाम्।
डमड्-डमड्-डमड्-डमन्, निनद-वड्डमर्वयम्।
चकार चंड-तांडवं, तनोतु नः शिवः शिवम्॥

भावार्थ आणि अर्थ

या श्लोकात भगवान शंकराच्या जटांमधून वाहणाऱ्या गंगाजलाचे अत्यंत काव्यमय वर्णन आहे. गंगाजलाने पवित्र झालेल्या ठिकाणी, गळ्यात लटकलेल्या भुजंगमालासह, शंकराने डमरूचा "डमड्-डमड्-डमड्-डमन्" असा गडगडाट करत भयंकर तांडव नृत्य केले. या तांडवाचे वर्णन इतके सजीव आहे की वाचकाला डमरूचा नाद ऐकू येतो. शेवटी प्रार्थना आहे की तो शिव आपल्याला शुभ देवो. हा श्लोक शिवाच्या तांडवस्वरूपाचे पहिले दर्शन घडवतो — जेथे विनाश आणि मंगल एकत्र नाचतात.

🌊 गंगाजल

जटांमधून वाहणारे पवित्र जल

🐍 भुजंगमाला

गळ्यात लटकलेली सर्पांची माला

🥁 डमरूनाद

तांडवाचा लयबद्ध ध्वनी

Made with GAMMA

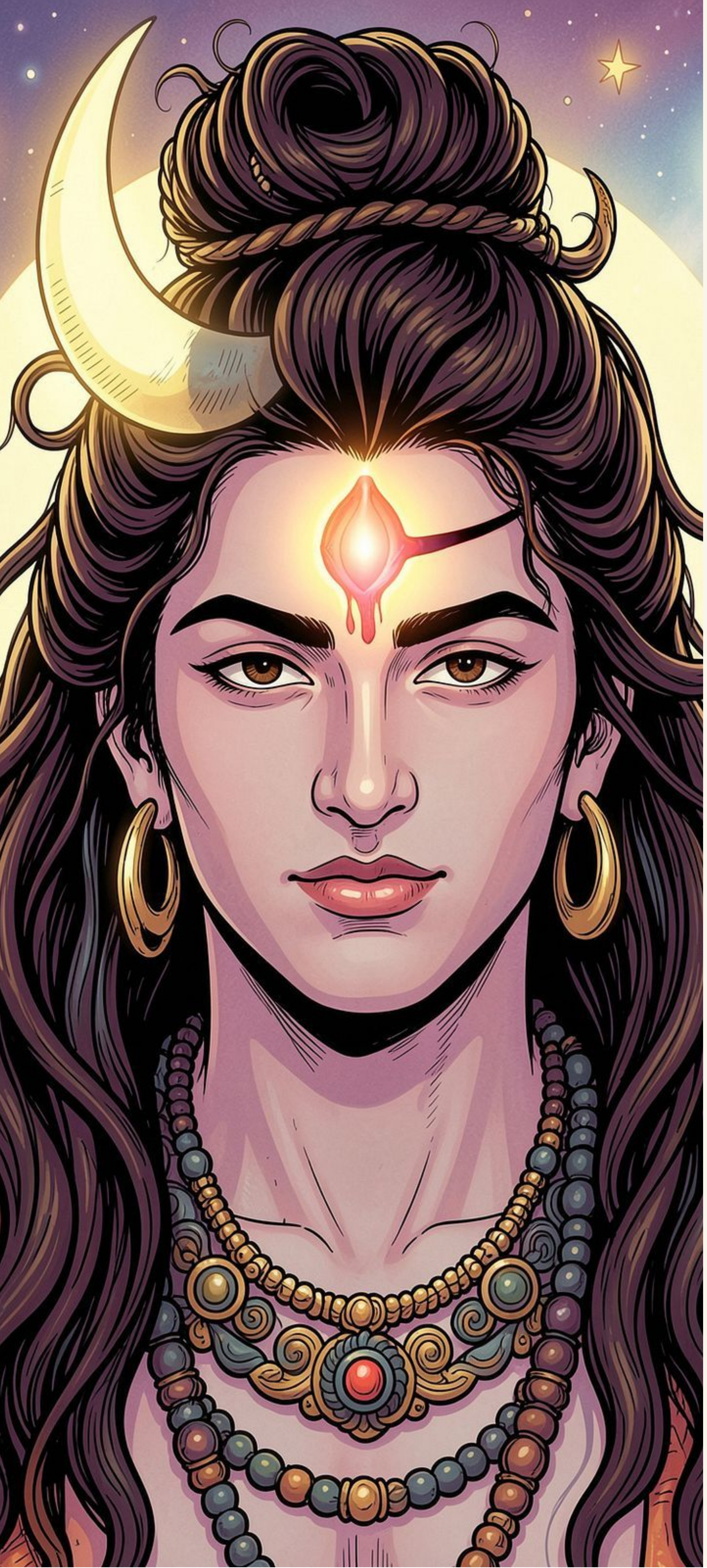

श्लोक २

जटाकटाह आणि तृतीय नेत्र — मम रति प्रतिक्षणम्

> जट-कटह-संभ्रम, भ्रमन्-निलिम्प-निर्झरी।
> विलोल-वीचि-वल्लरी, विराजमान-मूर्धनि।
> धगद्-धगद्-धगज्-ज्वलत्, ललट-पट्ट-पावके।
> किशोर-चन्द्र-शेखरे, रतिः प्रतिक्षणं मम॥

या श्लोकात रावणाने शिवाच्या मस्तकावरील सौंदर्याचे वर्णन केले आहे. जटांच्या कटाहात (पात्रात) देवनद्यांचा भ्रम निर्माण होतो — त्यांच्या विलोल लहरी मस्तकावर शोभतात. ललाटावरील अग्नी धगधग जळतो आणि किशोरवयस्क चंद्र शेखरावर विराजमान आहे. "रतिः प्रतिक्षणं मम" — म्हणजे "माझे प्रेम प्रत्येक क्षणी त्याच्यावर आहे" — ही ओळ भक्तीचा अत्यंत भावपूर्ण उद्गार आहे. शिवाच्या प्रत्येक अवयवात रावणाला सौंदर्य दिसते — हे या श्लोकाचे हृदय आहे.

जटाकटाह

जटांचे पात्र — देवनद्यांचा भ्रम निर्माण करणारे

ललाटपावक

तृतीय नेत्राची ज्वाला — धगधग जळणारी

चंद्रशेखर

किशोर चंद्र मस्तकावर — सौंदर्याचे प्रतीक

प्रतिक्षणं रति

प्रत्येक क्षणी प्रेम — भक्तीचा सारांश

Made with GAMMA

श्लोक ३

पार्वतीपतीचे कृपाकटाक्ष आणि दिगंबर रूप

श्लोक

> धरधरेन्द्र-नन्दिनी, विलस-बन्धु-बन्धुर।
> स्फुरद्-दिगन्त-सन्तति, प्रमोद-मान-मानसे।
> कृप-कटकक्ष-धोरणी, निरुद्ध-दुर्धर-पदि।
> क्वचिद्-दिगम्बरे, मनो विनोदमेतु वस्तुनि॥

भावार्थ

पर्वतराजा हिमालयाची कन्या पार्वती ज्याच्याशी विलास करते असा शंकर, दिगंतापर्यंत पसरलेल्या सृष्टीच्या आनंदाने मानस ज्याचे प्रफुल्लित आहे, अशा शंकराचा कृपाकटाक्ष हा एक प्रवाह आहे जो दुर्धर मार्गावरही थांबवतो. कधी दिगंबर (दिशांचेच वस्त्र ज्याचे) अशा त्या शंकरामध्ये माझे मन रमो — ही भावना या श्लोकात आहे. "क्वचिद्-दिगम्बरे" — कधी नग्न, कधी दिशांचेच वस्त्र — हे शिवाच्या अलौकिक स्वरूपाचे दर्शन घडवते.

प्रमुख भाव

→ **पार्वतीपती**

हिमालयपुत्रीशी विलास करणारा

→ **कृपाकटाक्ष**

भक्तांवर कृपेचा प्रवाह

→ **दिगंबर**

दिशांचेच वस्त्र — वैराग्याचे प्रतीक

→ **मनोविनोद**

त्याच्या ठिकाणी मन रमणे

Made with GAMMA

श्लोक ४

भुजंगपिंगल जटा आणि कुंकुमद्रव — दिव्य सौंदर्य

> जट-भुजंग-पिंगल, स्फुरत्-फण-मणि-प्रभ।
> कदम्ब-कुंकुम-द्रव, प्रलिप्त-दिग्वधू-मुखे।
> मदन्ध-सिन्धुर-स्फुरत्, त्वग्-उत्तरीय-मेदुरे।
> मनो विनोदमद्भुतं, बिभर्तु भूत-भरतरि॥

या श्लोकात रावणाने शिवाच्या सौंदर्याचे अत्यंत रंगीत वर्णन केले आहे. जटांमधील भुजंगांची पिंगल वर्ण, फण्यांवरील मणींची प्रभा, कदंबफुलांचे कुंकुम जे दिशा रूपी स्त्रियांच्या मुखांवर लावले आहे — ही कल्पना अत्यंत काव्यमय आहे. मदोन्मत्त हत्तीच्या कातडीचे उत्तरीय (वस्त्र) ज्याने परिधान केले आहे, अशा भूतभर्त्यामध्ये (सर्व भूतांचे पालनकर्त्यामध्ये) माझे मन अद्भुत विनोद पावो — ही भावना या श्लोकात आहे. "दिग्वधू-मुखे" — दिशा रूपी स्त्रियांच्या मुखांवर कुंकुम — ही उपमा अत्यंत सुंदर आहे.

भुजंगपिंगल

जटांमधील सर्पांची पिंगल वर्ण आणि मणींची प्रभा

कदंबकुंकुम

कदंबफुलांचे कुंकुम दिशांच्या मुखांवर

सिन्धुरत्वक्

मदोन्मत्त हत्तीची कातडी — उत्तरीय

मनोविनोद

भूतभर्त्यामध्ये अद्भुत आनंद

Made with GAMMA

श्लोक ५

सहस्रलोचनापासून चकोरबन्धुपर्यंत — श्रेष्ठतेची परंपरा

श्लोक

सहस्र-लोचन-प्रभृत्य, अशेष-लेख-शेखर।
प्रसून-धूलि-धोरणी, विधूसर-अंघ्रि-पीठ-भूः।
भुजंग-रज-मलय, निबद्ध-जट-जूटकः।
श्रियै चिराय जायतां, चकोर-बन्धु-शेखरः॥

अर्थ आणि महत्त्व

सहस्रलोचन इंद्रापासून सर्व श्रेष्ठ देवतांपर्यंत ज्याचे मस्तक श्रेष्ठ आहे, पुष्पधूळीच्या प्रवाहाने ज्याचे चरणपीठ धूसर झाले आहे, भुजंगरज्जूने ज्याची जटाजूट बांधली आहे, असा चकोरबन्धुशेखर (चंद्रशेखर) चिरंतन कल्याण देवो — ही प्रार्थना या श्लोकात आहे. "अशेष-लेख-शेखर" — सर्व लिहिणाऱ्यांमध्ये (ब्रह्मा, विष्णू इ.) श्रेष्ठ — ही उपमा शिवाची सर्वोच्चता दर्शवते. चरणपीठावरील पुष्पधूळ ही भक्तांच्या अर्पणाचे प्रतीक आहे.

1. **सहस्रलोचन प्रभृति** — इंद्रापासून सर्व देवतांमध्ये श्रेष्ठ
2. **प्रसूनधूलिधोरणी** — पुष्पधूळीने धूसर चरणपीठ
3. **भुजंगरज्जू** — सर्परज्जूने बांधलेली जटाजूट
4. **चकोरबन्धुशेखर** — चंद्रशेखर — चिरंतन श्रेयस्कर

Made with GAMMA

श्लोक ६

महाकपालीसंपदे — ज्वलंत ललाट आणि चंद्रशेखर

> ललट-चत्वर्-ज्वलत्, धनंजय-स्फुलिंग-भ।
> निपीत-पंच-सायकं, नमन्-निलिम्प-नयकम्।
> सुध-मयूख-लेखय, विरजमान-शेखरम्।
> महकपली-संपदे, शिरो-जटल-मस्तु नः॥

या श्लोकात शिवाच्या ललाटावरील अग्नीचे अत्यंत तेजस्वी वर्णन आहे. ललाटरूपी चौकावर ज्वलंत अग्नी ज्याची स्फुलिंगे धनंजय (अग्नी) सारखी आहेत, ज्याने कामदेवाचे पाच बाण पिऊन टाकले (भस्म केले), ज्याला देवतांचे नायक नमन करतात, सुधामयूखरेषेने (चंद्रकिरणांनी) ज्याचे मस्तक शोभते — अशा महाकपालीच्या संपदेसाठी आमच्या मस्तकावरील जटाजूट असो — ही भावना आहे. "निपीत-पंच-सायकं" — कामदेवाचे पाच बाण पिणे — हे शिवाच्या कामजयीचे प्रतीक आहे.

ललाटज्वलन

ललाटावरील ज्वलंत अग्नी — धनंजयस्फुलिंगसदृश

पंचसायकनिपीत

कामदेवाचे पाच बाण भस्म करणारा

सुधामयूख

चंद्रकिरणांनी शोभणारे मस्तक

महाकपालीसंपद

महाकपालीची दिव्य संपदा

Made with GAMMA

श्लोक ७

त्रिलोचने रतिर्मम — पार्वतीच्या कुचाग्रावरील चित्रपत्रक

श्लोक

> करल-भल-पट्टिक, धगद्-धगद्-धगज्-ज्वलत्।
> धनंजयहुती-कृत, प्रचंड-पंच-सायके।
> धरधरेन्द्र-नन्दिनी, कुचग्र-चित्र-पत्रक।
> प्रकल्पनैक-शिल्पिनि, त्रिलोचने रतिर्मम॥

भावार्थ

कराल (भयंकर) भालपट्टिकेवर धगधग ज्वलंत, धनंजयामध्ये (अग्नीमध्ये) आहुती दिलेले प्रचंड पाच बाण ज्याचे, पर्वतराज हिमालयाची कन्या पार्वतीच्या कुचाग्रावर चित्रपत्रक (चित्रे) ज्याने रंगवली आहेत — अशा प्रकल्पनैकशिल्पिनी (एकमेव शिल्पकार) त्रिलोचनमध्ये माझे प्रेम आहे — ही भावना या श्लोकात आहे. "कुचाग्रावरील चित्रपत्रक" — ही अत्यंत काव्यमय उपमा आहे — शिव हा जगातील एकमेव शिल्पकार आहे जो पार्वतीच्या अंगावर चित्रे रंगवतो. हे शिवाच्या सौंदर्यनिर्मितीकौशल्याचे वर्णन आहे.

करालभालपट्टिका

भयंकर ललाट — धगधग ज्वलंत

पंचसायकाहुति

कामबाणांची अग्नीमध्ये आहुती

कुचाग्रचित्रपत्रक

पार्वतीच्या कुचाग्रावरील चित्रे

त्रिलोचने रति

तिन्ही नेत्रांमध्ये प्रेम

Made with GAMMA

श्लोक ८

नवीनमेघमंडली आणि जगद्धुरंधर — कलानिधान

> नवीन-मेघ-मंडली, निरुद्ध-दुर्धर-स्फुरत्।
> कुहू-निशीथिनी-तमः, प्रबन्ध-बद्ध-कन्धरः।
> निलिम्प-निर्झरी-धरः, तनोतु कृत्ति-सिन्धुरः।
> कल-निधान-बन्धुरः, श्रियं जगद्-धुरंधरः॥

या श्लोकात शिवाचे अत्यंत निसर्गसुंदर वर्णन आहे. नवीन मेघमंडलीप्रमाणे दुर्धर स्फुरणारे, कुहू (अमावस्येची रात्र) आणि निशीथिनी (मध्यरात्र) यांच्या अंधाराच्या प्रबंधाने ज्याची कंठबद्ध आहे, देवनद्या धारण करणारा, हस्तिचर्म (कृत्ति) ज्याचे वस्त्र आहे, कलांचा निधी ज्याच्यात आहे, जगाला धारण करणारा — असा शंकर कल्याण देवो. "कुहू-निशीथिनी-तमः प्रबंधबद्धकंधर" — अमावस्येच्या मध्यरात्रीच्या अंधाराची माळा ज्याच्या कंठात — ही कल्पना अत्यंत काव्यमय आहे.

🌩️ नवीनमेघमंडली

नवीन मेघांसारखे दुर्धर स्फुरण

🌑 कुहूनिशीथिनी

अमावस्येच्या मध्यरात्रीचा अंधार — कंठातील माळा

🌊 निलिम्पनिर्झरी

देवनद्या धारण करणारा

🐘 कृत्तिसिन्धुर

हस्तिचर्मवस्त्र — जगद्धुरंधर

Made with GAMMA

श्लोक ९–१०

छिदं भज — विनाशकांचे भजन

श्लोक ९

प्रफुल्ल-नील-पंकज, प्रपंच-कलिम-प्रभ।
वलम्ब-कण्ठ-कन्दली, रुचि-प्रबद्ध-कन्धरम्।
स्मर-च्छिदं, पुर-च्छिदं, भव-च्छिदं, मख-च्छिदम्।
गज-च्छिदन्धक-च्छिदं, तम-अन्तक-च्छिदं भजे॥

श्लोक १०

अखर्व-सर्व-मंगल, कल-कदम्ब-मंजरी।
रस-प्रवह-मधुरी, विजृम्भण-मधुव्रतम्।
स्मरान्तकं, पुरान्तकं, भवान्तकं, मखान्तकम्।
गजान्तकान्धकान्तकं, तमन्तकान्तकं भजे॥

भावार्थ

या दोन श्लोकांमध्ये रावणाने शिवाच्या विनाशक शक्तीचे वर्णन केले आहे. प्रफुल्लित निळ्या कमळाप्रमाणे, जगाच्या काळिमेची प्रभा ज्याची, कंठात लटकलेली कंदली (माला) ज्याची, रुचीने बद्ध कंठ ज्याचा — अशा शिवाला भजतो. **स्मरच्छिदं** (कामदेवाला छिद्र करणारा), **पुरच्छिदं** (तिन्ही पुरे नष्ट करणारा), **भवच्छिदं** (भवबंधन छिद्र करणारा), **मखच्छिदं** (यज्ञ विध्वंस करणारा), **गजच्छिदं** (हत्तीला छिद्र करणारा), **अंधकच्छिदं** (अंधकासुराला छिद्र करणारा), **तमन्तकच्छिदं** (अंधाराचा अंत करणारा) — अशा सर्व विनाशकांचे भजन करतो. दुसऱ्या श्लोकात "अन्तक" या शब्दाने हेच वर्णन आले आहे — कामाचा अंत, पुरांचा अंत, भवाचा अंत इ. "अखर्व-सर्व-मंगल" — सर्व मंगलांचा अक्षय स्रोत — ही शिवाची दुसरी बाजू आहे.

स्मरच्छिदं / स्मरान्तक

कामदेवाचा नाश करणारा

पुरच्छिदं / पुरान्तक

तिन्ही पुरे नष्ट करणारा

भवच्छिदं / भवान्तक

भवबंधन छिद्र करणारा

मखच्छिदं / मखान्तक

यज्ञ विध्वंस करणारा

Made with GAMMA